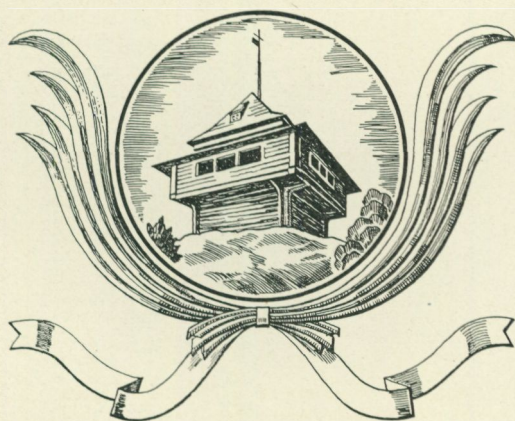

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 1

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro
tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Stockholm 1931

VICTOR PETTERSONS BOKINDUSTRIAKTIEBOLAG

MODERN T PÅ 1760 - TALET

Kritiska glimtar ur Carl Gustaf Tessins dagbok.

Meddelade av SIGRID LEIJONHUFVUD.

Då Carl Gustaf Tessin år 1744 utsågs att till Sverige ledsaga Adolf Fredriks brud, den rikt begåvade unga preussiska konungadottern, fanns bland svenska ädlingar ingen som bättre skulle passat för värvet än han, ingen mer lysande och älskvärd, finare och mångsidigare bildad. Nyligen återkommen från sin beskickning till Paris, där han varit lika uppskattad vid hovet som i vittra salonger och konstnärsateljéer, var han också en obestridd auktoritet i smakfrågor. Hans yngre samtida Axel von Fersen, som i det hela var kritiskt stämd mot honom, måste dock erkänna, att han med ett ädelt utseende förenade »en världsmans manér, konversation och sätt att vara, som i grund hade studerat stora världen» och att han förstod konsten att »liva umgänget och däri vara omtyckt».

Vignett. Fig. 1. »Madame et son médecin». Akvarell av O. Fridsberg i C. G. Tessins handskrivna fabelsamling, påbörjad 1763. Nationalmuseum.

Med sådana förutsättningar är det helt naturligt, att Tessin vid det unga hovet blev tongivande i kanske ännu högre grad än Lovisa Ulrika själv, hur strålande vital och maktlysten hon än var. Med de fester och små dramatiska upptåg han arrangerade för att roa den unga kronprinsessan, de överraskningar han uttänkte, de skämtverser han strödde omkring sig är det som om rococons ande helt satt sin prägel på svenskt sällskapsliv.

De glada och sorglösa åren rullade dock hastigt undan. Inom ett decennium var Tessins ställning helt förändrad. Redan tidigare men i synnerhet efter brytningen med hovet 1754 drog han sig mer och mer från Stockholmslivet och tillbragte långa tider av året på Läckö eller Åkerö, ledig både från rådsbestyr och societetsförpliktelser.

Det är egendomligt att iakttaga hur snart den åldrande excellensen, då han för längre eller kortare tid återvänder till huvudstaden, börjar gentemot en del företeelser, som han tidigare i ledande ställning levat mitt uppe i, intaga en fint och skarpt observerande kritikers hållning. Och det är av intresse att i hans uttalanden om dem följa en och annan av de förskjutningar i svenskt levnadssätt, i svenskt skick och svenska seder som ägde rum under det sista decenniet av hans liv, förändringarna må nu gälla smått eller stort.

Redan 1758, då Tessin större delen av året vistas i Stockholm eller i Stockholms närhet, har han i sin dagbok nedskrivit några reflexioner över det dåraktiga i »moden i kläder och i språk», visserligen allmänt hållna, men tydligt inspirerade av egna erfarenheter:

»Man tror sig efter ett års gömma ännu hava en brukelig rock, och när han påklädes, så finner man honom utur mode, livet för långt eller för kort, knapphålen för tätt, knapparna för små eller för stora, ärmarna en halv finger för långa etc.

Man vistas i några år på landet, återkommer till staden; så finner man att man talar för grovt eller för fint, för brett eller

Fig. 2. CARL GUSTAF TESSIN, 1695—1770. Pastell av
G. Lundberg 1761. Nationalmuseum.

för snävt etc., och några tungslipare hava omformat både ord och sammansättning.»¹

Några år senare en kulen vinterdag på Åkerö, roar sig Tessin med att anställa en revy över olikheter mellan förr och nu i de mest heterogena avseenden. Den mynnar ut i en dråplig beskrivning på nya kavaljersmässiga modet i bugningar:

»Jag har ock levat min periode ut. Allting är i annat skick än då jag föddes: annan art förstånd, annat uttal, annan musique, annan klädbonan, annan tro, annat slags redlighet, annan matredning, annat tänkesätt, annan krigskonst, annan uppfostran och sistst andra reverencer, som tyckas likna förberedelser till en engelsk boxning. Man löper hastigt fram, drager hastigare ena foten tillbaka, kröker på axlarna och nickar med huvudet, som ville man stötas för bröstet. Jag bliver vid min gamla vana och gör mina reverencer med böjd rygg; mina axlar hava dessutan nog att bära.»

Inte nog med bugningarna, även i de unga kavaljerernas sätt att gå iakttagar Tessin en förändring, som han till och med daterar till ett bestämt år. Då han något senare upptecknar sin iakttagelse, har han under en just avslutad brunnsséjour i Medevi med all sannolikhet fått den bekräftad. Det var hans sista sommar, man stod vid tröskeln till Gustaf III:s tidevarv. De nyheter i skick och dräkt, mot vilka den gamle Tessin reagerar, sammanhängde med denna nya tid. I all sin karrikatyrsmässiga överdrift framkallar sålunda hans skildring av de nymodiga tupéerna för ögat en sådan bild som Roslins bekanta målning av Gustaf III och hans bröder eller det här avbildade porträttet av Axel von Fersen den yngre vid fjorton år, fig. 5.

»År 1767 äro adeliga spåren ändrade. Förr geck svenske adelen på bondevis ända fram; nu slänga de på stjärten som skator i blåsväder. Bodsvenner, herretjänare och hurtige lakejer börja apa efter. Gud bevare våre unge magistrar och präster!

¹ Originalets stavning av utländska ord är bibehållen i citaten, medan den svenska stavningen moderniserats.

Fig. 3. Interiör från biljardsalen i norra flygelns nedre botten, Åkerö. Målningarna av Johan Pasch, flyttade från Leckö troligen på 1760-talet.
Foto Nordiska museet 1926.

Visst är att adeliga spår äro lätt förrådda, ty de skruva sig fort fram.

Ju förnämare man är, ju mera bör man vrida och slänga sig, så att vi med tiden och av övningen kunne vänta en skillnad emellan presidentsspår, assessorsspår, notariespår etc. etc.

Förr bar man sina ansikten som Gud och naturen oss dem givit. Nu förlängas de genom höga frontispicer, under vilka små gossehuvuden framtitta; och i fall man i nacken målade ett ansikte, har det samma coiffure som det rätta, så att man svårigen vet vilkendera är avuga eller rätsidan på en ung cavalier.

Månn icke detta med mera är comoediantesåde?

Mina gamla ögon vänja sig ej vid rumpskrivningar, vid pyramidala torntoupetter, vid nickreverencer, vid doppnigningar, vid svartlindade mumier etc. etc.»

»Nickreverencer» — det var annat än rococons sirliga djupa bugningar, de måste på en gammal excellens verka rent av ohövlige. Och samma intryck fick Tessin av andra företeelser i sällskapslivet. Det är inte obilligt, säger han en gång, att en ung man lämnar sin stol åt en gammal, men, tillägger han ironiskt, att belägga en försummelse i sådant fall med livsstraff vore farligt. Det vore att »blotta vårt folkfattiga land ifrån all dess kvicka ungdom». Vad han misslynt kallar »vår tids gångbara ohövlighet» kommer dock att hämna sig. »De unge bussar som den begå bli va snart nog gamble, då de få kännas vid veder-gällningsrätten.»

Den uppfostran som en sådan modern ungherre fått och som mynnat ut i att »den väl beläste och bereste ynglingen» kommit hem från sina utrikes resor »med styvning, puder, hårpung, diamantspännen och en brinnande brådska att få sig en tjänst,» finner ej nåd för Tessins ögon. Den gammaldags strängheten är bortlagd, han blir ända från späda år bortskämd och van vid självsvald, det åskådliggör Tessin genom intressanta paralleller mellan förr och nu.

Först måste dock ett undantag anmärkas, och det gäller fysisk härdning. I det avseendet tyckes klemigheten varit

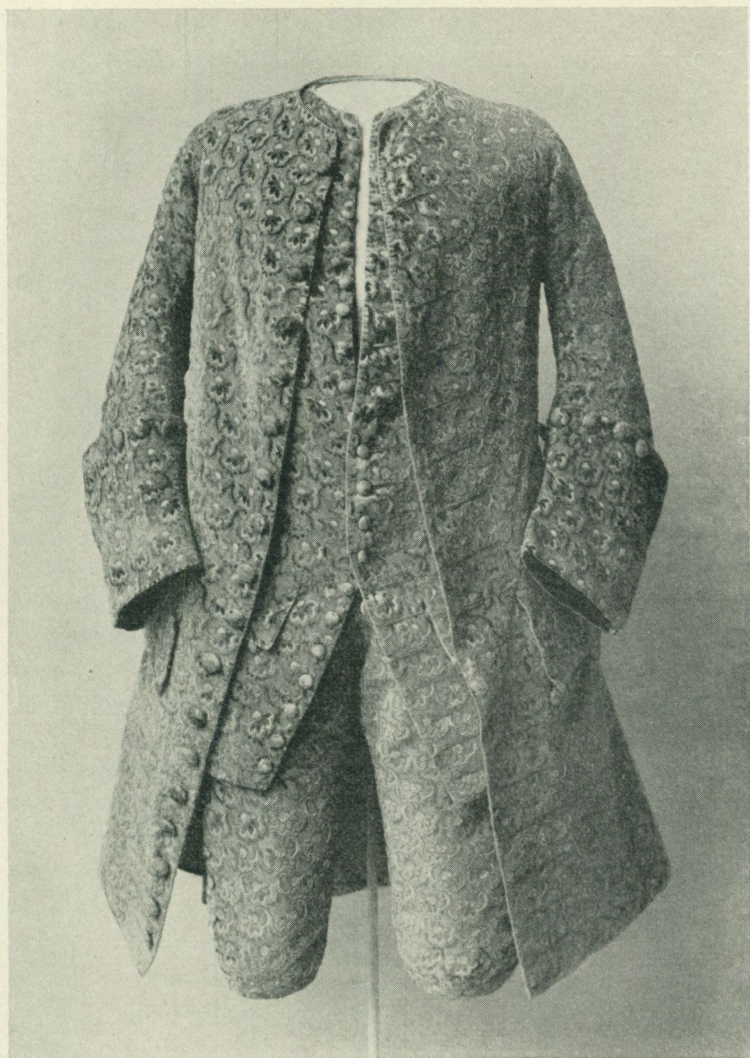

Fig. 4. Dräkt från 1700-talets mitt. Buren av Jonas Alströmer.
Nordiska museet 105,181.

större vid sjuttonhundratalets början, men på samma gång för Tessin ha fått barndomsminnenas sanktion. »I min ungdom», berättar han en gång, »sades: 'Barn, sitt intet i drag.' Nu säjes: 'Pojke, vill du bli en riksynka som ej tål en väderpust.' Men lät en späd växt först bliva stark under tak, så tål den väl sedan fria luften.»

»Det heter väl i gemen att barn böra i tid vänjas vid manliga folor», säger Tessin i en tidigare anteckning. Men härvidlag måste man taga sig till vara för blotta skenet och ej vända allvar till lek som nu sker. »Barn hos oss bära värjor, innan de lärt själve draga underkläderna på sig; de inskrivas ibland gallonerade hattar, och deras egne föräldrar riddareslå dem med orden: 'Nu ser du ut som en karl.' Då tror marionetten sig käck, klok, utlärd och knäkamerat med kronans ämbetsmän.

För 200 år sedan fingo ej ens kongl. printsar bära värjor, innan de dömdes på någon hedersdag värdige att väpnas.»

»Vi försöke i vårt land att draga oss utur fattigdom igenom lyx och överflöd. Vi mene att det tager lag med penningar som med päron: ju mera man ruskar trädet, ju mera falla de ned», heter det en annan gång, medan pommerska kriget ännu pågick.

»All vår education går ut på att göra vårt ståt arvtligt. Förr uppfostrades vår ungdom till gudsfruktan, till ärbarhet, till måttelighet, till hövlighet, till hushåldsvett etc. Nu är det för kallt att sitta i nattyg två timmar i kyrkian, men lagom att i full puts frysa på comoedien i 4. Ohälsosamt att gå i Guds hus, men synd att försumma en enda comoedie dag.

Nu tala barnen högre än fader och moder, och när de vila sig från skräl, lyss de efter de artigaste ord att förtala sin nästa. De få allt ifrån vaggan äta med till bords, innan de hint dragla ut, och ibland 30 måltider är föga en, där icke de av det ena partiet oförsynt och oskrätt inför domestiker, ammor och barn förtala, häckla och beljuga dem som äro av ett annat. Nu vänjas vi till kräslighet, och då vi lära gå, lära vi tillika att serveras med 2 omgångar mat och dessert.

Nu undervisas vi att vi äro så goda som någon annan och att

Fig. 5. AXEL VON FERSEN d. y. 1755—1810.
Pastell av G. Lundberg 1769. Samlingen på Lövsta.
Foto Svenska Porträttarkivet.

folks värde består i fräckhet, dristighet och grannlåt. Nu hålles för skam och nedrighet att vänja ungdomen till hushåld; och för blygd att uträkna inkomsten emot utgiften. Nu härdas våra hjärtan emot allmänt elände igenom dants, Riddare- och Stadshuskonserter, baler, picquenicquer, spel och gästbud. Nu får pigan hushålla och fruén göra pompons samt barnen resa på utkik efter nya modén. Nu måste ungdomen åka och ålderdomen gå till fot.

Vi känne var den andras råd och lägenhet och dock pläge vi varandra med ett överflöd, som ämnade vi blända ögonen på någon främmande, som endast bleve 14 dagar här. En kopist vill leva som en De Geer och en skomakare som en Sahlgren.¹ Vi köpe varan och vänte att av räkningen få se vad vi blive skyldige. Vi — men ho hinner uppräknä alla våra dårska-per?»

»Krig, dyrtid, eldsvådor, avstadnad handel, odrägelig växelkurs, oenighet, split, agg etc.», utbrister Tessin några månader senare. »Intet av allt detta tyckes röra allmänna hopen, som regeras av yppighet och lystnad efter fåfänga.»

Både i yngre och äldre år trivdes Tessin förträffligt i damsällskap. Hans korrespondens, hans tillfällighetsverser och upptåg vittna om det levande intresse varmed han iakttog olika kvinnliga skaplynnen och hans artistiskt vakna blick för karakteristiska detaljer i den yttre uppenbarelsen. Hans överlägsna förmåga att i några få drag, ibland endast med något träffsäkert epitet, ge en levande bild av sina samtida får en särskild ton av graciös rococo, då det gäller damer.

Den förfinade elegans i kostymer, som under Paristiden smekt hans öga, hade han fortfarande i de svenska hovkretsarna kring Lovisa Ulrika kunnat se en avglans av. Men icke alla nya moder, hur Parisimporterade de än kunde vara, funno nåd för hans med åren alltmer kritiska blickar. Minst av allt kunde han förlika sig med att en paryr som kommit på modet

¹ Niklas Sahlgren, den kände direktören i Ostindiska kompaniet, Göteborgs rikaste man på sin tid.

bars av alla, vare sig den passade eller ej. Han retade sig till exempel på några små fula svarta hattar à la bergère, som visserligen voro klädsamma för en eller annan privilegierad fysionomi, men i allmänhet gävo intryck av att imitera en manshatt. Här i Sverige, säger han, ha damerna ännu inte lärt sig konsten att koaffera sig efter sitt utseende.

På nyåret 1758 nedskriver Tessin med anledning av ett då uppdykande mod, en förhöjning av fruntimmerskoaffiren genom en liten silkesbukett mitt över pannan, en återblick på vad han själv upplevat i den vägen. »Således torde jag få räkna min ålder ifrån höga fontanger igenom låga fontanger till restitution av höga fontanger, då jag levat en omgång av modehjulet.» Han bevittnade dock endast den första svaga ansatsen till de höga hårklädslar, som under gustaviansk tid efter modet vid Marie Antoinettes hov skulle upptornas på damernas hjässor. Modehjulet hade inte hunnit hela varvet runt, fig. 6.

Men vad den gamle excellensen verkligen upplevde av galenskap i denna väg var honom alldeles nog. Han hade upphört att förvåna sig över dem. Då han en gång fått sig tillsänd från Paris en musch infattad i imiterade briljanter antecknar han att »vårt fruentimmer» visserligen ännu skrattar åt dylikt, men hur länge?

Hänsyn till hälsan spelar ej heller någon som helst roll för dem.

»Att råda våra fruentimber att övertäcka deras halsar, att kläda sig efter vår klimat och följakteligen sköta sin hälsa — sådant vore att bjuda dem ett giftigt pulver.»

Året efter de små svarta hattarnas tid, sommaren 1761, hade Tessin ej längre något skäl att förebrå Stockholmsdamerna för att imitera herrmoder. Tvärtom voro deras huvudbonader i en alldeles motsatt starkt kvinnligt betonad smak. Men ej heller detta nya mod tilltalade den kräsne kritikern. Det saknade den väl balanserade elegans som motsvarade hans stilideal, och han är inte mild i sin satir.

»Jag som ännu aldrig kunnat begripa att ärbart fruentimmer

böra kläda sig som comœdiantskor, faller i förundran, då jag ser yngre och äldre fruentimber resa i visiter och gå på spektaklen med små zirade och hjäfsade florshattar och herdinnestavar i handen, likasom ärnade var och en säga: 'Si huru täck jag är!' Klädbonaden är sinnets stämpel, ehuru någon exception därvid vara kan.»

Men det är inte blott ur stilens utan också ur sedernas synpunkt som Tessin kritiserar lyxen i toaletter och paryr. Mot bakgrunden av pommerska kriget och den hotande ekonomiska krisen inger den honom allvarliga bekymmer, och på nyttan av överflödsförordningar och införselbud till motverkande av lyxen tror han lika litet nu på gamla dar som medan han i rådet hade att avge sitt votum i dylika frågor.

»Silver och gull på kläder har varit och är förbudit», säger han i en anteckning från 1765. »Vilken av våra fruentimmer är, som ej har åtminstone stubbar broderade med gull och silver? Broderade och spetsmanchettes äro förbudna. Våra fiskaler bära entoilage av dyrare pris och mindre varaktighet än spetsar.»

När Tessin ett år tidigare vid ett besök i Stockholm antecknar som en nyhet att »våra fruentimmer vid minsta krämpe bliva hemma och ligga på deras paradsängar med gull- och silverstickade och brämade déshabillés», så får man ett bestämt intryck av att den gustavianska epoken i våra seders historia står för dörren, fig. 1. Anteckningen verkar som en introduktion till den unge Ekeblads Stockholmskrönika.

Sällskapslivets former ha förändrats. Tessin skakar på huvudet åt 1760-talets lössläppta nöjeslystnad, som givit sin färg åt Bellmansdikten och som drar alla samhällsklasser med i sin virvel. Särskilt ogillar han »våra förargeliga källarepicqueniquer, där vårt fruentimber låta cavalierer betala för sig», tillställningar som vid denna tid ofta förekommo och höllos på stads-huset vid Södermalmstorg eller på Lorensbergs vårdshus.

»Jag tadlar och ratar intet ungt folks nöje», fortsätter Tessin i detta sammanhang, »det är nu deras tid att roa sig, som snart, ja alltför snart går förbi. Men jag vill:

Fig. 6. ULLA VON HÖPKEN, född von Fersen, 1749—1810. Pastell av G. Lundberg, 1760-talet. Ägare: Fröken Louise Stackelberg, Stockholm. Foto Svenska Porträttarkivet.

1. Att det ej skulle ske varken på krog eller källare.
2. Att vårt fruentimmer, måne om den högaktning som dem tillkommer, ej ansåge som en benefice att utan betalning få gå in och taga sig en dants.»

Framför allt önskar Tessin att de ledande kretsarna under för riket så svåra tider skulle ta avstånd från sådana nöjen. »Anständigare vore att visa de yrande att de yra än att yra med hopen.»

Här är emellertid fråga om något även ur Tessins synpunkt ganska oskyldigt. Det är betänkligare förhållanden, vid vilka Stockholms dåtida förnämsta fruntimmersläkare spela en roll, som Tessin några veckor senare i sin journal anspelar på. Han skriver då med anledning av ett nytt Stockholmsmod som i de första kalla decemberdagarna 1761, medan gatorna ännu vimlade av riksdagsmän, väckt uppseende i staden.

»I går började vårt fruentimmer bruka housardmössor med tofsar, fjädrar, juveler och hängande flätade hår. De se ut som tyska lantcomoediantskor. Till adeliga folor hörer att ej spöka ut sig som kvacksalverskor. Hustrur plåga män, döttrar tigga av fader och moder. Alla måste hava sådant plagg. Få de ej, så torde de ändå vetta råd.

Bikt efäderna herrar Schützer och Acrell förvara dessa hembligheter i deras annaler. Aldrig så att icke något blir kunnigt. Vispughet och flättja äro lasternas föräldrar.»

»Dueller, seductioner, raps etc. med mera äro peccadiller¹ ibland oss», utbrister Tessin indignerad några dagar senare med anledning av samtalsämnet för dagen, en enlevering. Stockholmsköpmannen Grewesmöhlens äldsta vackra dotter hade nämligen den 6 december låtit enlevera sig av en nyligen från pommerska kriget återkommen officer, löjtnant Sabelhjerta. »Samma präst som vigde baron överste Horn och då mademoiselle Plomgren, har nu vigt detta ofelbart osälla paret», berättar Tessin vidare. »Fadren som om natten kom till brudhuset hotades, och i går var paret på comoedian och ställte sig på

¹ D. v. s. obetydliga försyndelser.

teatren gent emot konung och allmänhet likasom på trots och som vill de säga: 'Vad kan hända oss?'

Baron Fredrik Horn, som Tessin på tal om den nya enleveringen nämner, försvarar han visserligen med att kommerserådet Anders Plomgren, hans svärfar, lär ha velat hindra sin nära fullmyndiga dotter i första giftet — hon var tjugofyra år — att lyfta sitt arv och gifta sig. Men Horn borde dock, tillägger han, ha gått lagliga vägar och i sista instans vädjat till konungen hellre än att ge ett så farligt exempel. Isen har brutits genom att hans djärva tilltag förblev ostraffat.

Tidens tilltagande moraliska slapphet torde ha oroat det gamla riksrådet ur mer än en synpunkt. Den sammanhänge med svensk förkärlek för »främmande folor och seder», ja, kanske med hela den nya inbrytande världsepoken. Bland de problem som sista hösten på Åkerö sysselsatte Tessin var även »huruledes ont eller gott lika som epidemice på en och samma tid sig över världen och till alla dess delar utbreder.»

Hur kritiskt inställd mot den nya tiden Tessin än är, i ett avseende finner han sig dock föranlåten att ge den ett gott vitsord. Egendomligt nog just uppe i Bellmantiden gäller detta undantag dryckesseden. Men förhållandet synes ha varit att det omåttliga drickandet från att tidigare ha varit allmän sed även i högre kretsar nu mer och mer sjunkit ned till de skikt som speglas i Fredmans epistlar.

I parentes sagt förefaller det som om Tessin varit alldeles främmande för Bellmans diktning, fastän den gamle excellensen stod i beröring med hans far och på senare år hade hans förre informator poeten Ennes till sin huskaplan. Då han en gång mot slutet av sitt liv vid en jämförelse med Frankrike, där det »sjunges mycket och drickes litet», beklagar att vi äga, »få eller inga svenska dricksvisor», nämner han ej ett ord om Bellman, som ju redan på 1760-talet spelade en stor roll i Stockholmslivet och var känd och eftersökt i olika kretsar. Det hade dock legat nära till hands i detta sammanhang. Såvitt undertecknad

kunnat finna, nämnes Carl Michael inte en enda gång i Åkerö-dagboken.

För att återgå till Tessins yttrande om dryckesseden, som härrör från mitten av 1760-talet, innebär det dock inte något oförbehållsamt erkännande. Efter några satiriska ord om den dåtida salongskonversationen, slutar den gamle sedeskildraren med en ganska skarp snärt åt riksdagsklubbarna och deras politiserande dryckeslag.

»Jag har så ofta tadlat på vår tid; honom och sanningen till ära bör jag tillstå att ibland de förnämre nu drickes mindre än i min ungdom. Nu förtala vi vår nästa och avgöra helt nyktre viktiga frågor om moden, om acteurer som bäst spela deras roller, om lustresor, om picquenicquer, om masqueradebaler etc. etc. Det enda vi omtala på källare äro statsaffairer, rikets angelägenheter och rådets voteringar.»

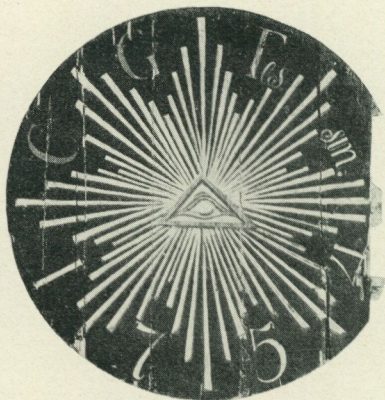

Fig. 7. Träskiva, imiterande ett ur, från Åkerö. Har förmodligen suttit antingen i gårdssidans runda takkupa — där nu sitter ett ur — eller i den runda gluggen i trädgårdssidans fronton. Foto Nordiska museet 1926.